

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1963

*"Liten kvällsmusik i herrgårdsmiljö."
Från en konsert i Skogaholm på Skansen
den 14 juni 1962.
Foto Studio Antoni & Geblin.*

Redaktion:

GÖSTA BERG • SAM OWEN JANSSON

MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

Omslagets färgbild visar ett utsnitt ur en miniatyr av J. H. Schildt med de svenska drabanterna invecklade i handgemäng med sachsiska trupper i röda uniformer under övergången av Düna år 1701. Se Erik Andréns och Alf Åbergs uppsats Arvid Horns trofétavlor och övergången av Düna i denna årsbok.

La couverture en couleur représente un fragment d'une miniature de J. H. Schildt: Le passage de la Duna en 1701, avec la troupe des trabans suédois aux prises avec les troupes saxonnes aux uniformes rouges. — Voir dans ce même volume les explications de MM. Erik André et Alf Åberg: Les deux tableaux ornés de trophées d'Arvid Horn et le passage de la Duna.

Tryckt hos Boktryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1963

Klichéerna från Grohmann & Eichelberg AB, Stockholm

Färgbilden av guldterrinen framställd hos Esselte AB

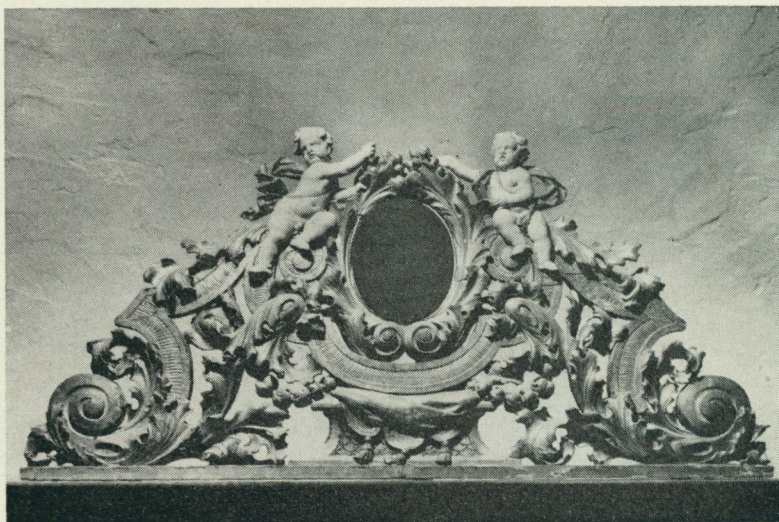
BAROCKSÄNGAR I KYRKOBRUK

av Sigurd Wallin

Tessinsk guldbarock har uppfyllt inte enbart Stockholms Storkyrka. I kyrkorna landet runt lysa predikstolar, altaren och läktarbröstningar av akantus, bandornamentik och putti i förgyllt träsnideri i stor rikedom och i många gradationer av konstskicklighet. Sådana arbeten ha lockat till mycken konsthistorisk klassificering och gruppering kring kända skulptörnamn och verkstäder, särskilt i huvudstaden, och i många fall ha kyrkornas arkivalier gett klara besked. Attributioner på rent stilistisk grund ha däremot ej sällan visat sig opålitliga, så länge den hantverksmässiga tillverkningen av en modestilsvara av denna natur ännu ej är klarlagd tillräckligt ingående härför. Mönsterförfattarnas och mönsterfömedlandets roll behöver också vara närgånget studerad, när det rör sig om en tid, då begreppet mönsterskydd var okänt.

Men barocktidens många slott och förnäma stadspalats böra framför allt ha varit hemorten för denna prunkande lyxvara av inredning och möblering. Drottningholms paradsängkammare är ett extremt bevis på vad stilsorten kunde åstadkomma i den arten hos oss. Och det ges ännu exempel på rörlig möblering som står kvar i den omgivning, för vilken den tillverkats. Salsta är ett av dem. I övrigt ligger det ju i möblernas natur, liksom i deras benämning, att vara rörliga, så att det numera har hunnit bli ett invecklat problem att fastställa frekvensen och de sociala gränserna för guldbarocken i herremanshemmen.

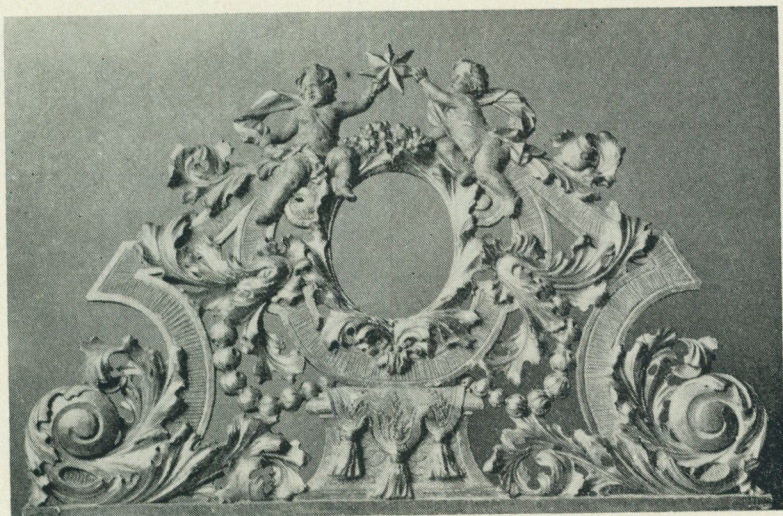
Gränsen mellan profant och kyrkligt är ju på detta område i stort sett mycket klar, fastän ornamentförrådet är gemensamt. Men det finns ändå möbelsorter som kunnat tjäna två herrar.

Gavelstycke i snidad och förgylld träskulptur till en säng i Tessinsk barock. Tillhör Upplandskyrkan Hammarby, sockenkyrka till De Geerska Stora Väsby. Det ovala mittfältet bör ha innehållit ett genombrutet monogram eller vapen, varöver de båda barnen ha kunnat hålla kronan.

På ett gueridonpar kan man i allmänhet ej se, om det från början omgivit ett dopbord i en kyrka eller bildat grupp med spegel och väggbord i ett palatsrum. Den möbel som man sist skulle tänka sig användbar i kyrkan är väl himmelsängen, hemmöblemangets ojämförligt dyrbaraste möbelpjä. Och ändå har så skett — givetvis sekundärt — vilket blivit uppmärksammat genom det pågående kyrkoinventeringsarbetet och dess grundliga publicering, särskilt i verket Sveriges kyrkor. Två uppländska exempel äro den närmaste anledningen till denna notis, som är motiverad av att över huvud taget så ytterligt få exempel äro kända på denna exklusiva möbelsort.

Hammarby kyrka i Vallentuna härad i Uppland äger ett skulpterat överstycke (Sv. K., häfte 72, av Ingegerd Henschen och Armin Tuulse 1954, fig. 192 och sid. 204; höjd 73, bredd 154 cm), som förvaras i sakristian och vars användning i kyrkan

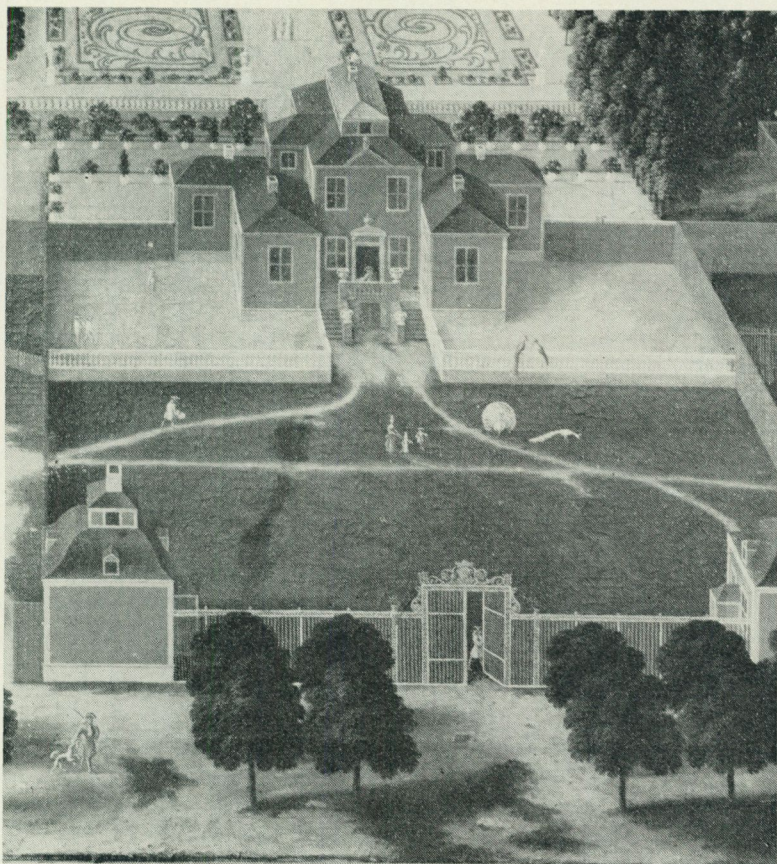
Gavelstycke i snidad och förgylld träskulptur till en säng i Tessinske barock, från Steninge i Uppland, byggt av Tessin d. y. för greve Carl Gyllenstierna. Nordiska museet. — Mittfältet kan ha innehållit ett monogram, över vilket de båda barnen hålla den Gyllenstiernska vapenbilden.

tycks vara okänd. I socknen ligger herrgården Stora Väsby, som sedan 1668 oavbrutet varit i släkten De Geers ägo och hela tiden haft gemensam ägare med Leufsta bruk. Kyrkans predikstol är signerad av Andreas Heysing 1696 och altarpupsatsen har bestämts som ett arbete av Caspar Schröder 1704. Båda ha burit De Geerska vapnet och böra sålunda ha varit bekostade av den dåvarande Väsbyherren landshövdingen Carl De Geer. Det lösa överstycket kan uppenbarligen icke ha tillhört någondera av dessa kyrkliga inredningsföremål, ehuru det hör till samma period och i stil står predikstolen nära.

Pjäsens allra närmaste like finnes emellertid i Nordiska museet och kommer från det Gyllenstiernska Steninge, och de båda putti lyfta där gemensamt denna släkts sjuuddiga vapenstjärna (S. Wallin, Nordiska museets möbler från svenska herremanshem, I, 1931, bild 256, inv.nr 136 879, bredd 133 cm). Att detta är

gavelkrönet till en karolinsk barocksäng framgår tydligt av bevarat jämförelsematerial. Detta bestämmer också Hammarby kyrkas överstycke till att vara en dylik sänggavel. Om den nu är en gåva från ett herresäte i socknen, ligger det onekligen närmast att gissa på Väsby. Men det förefaller då icke sannolikt att gåvan skett, när pjäsen var ny och ingick i en praktmöbel, en högmodern dyrbarhet för ett herremanshem, utan att det dekorativa stycket skänkts vid en tidpunkt, då sängen var helt urmodig i ett slott men det snidade gavelstycket kunde tänkas få ny användning i något sammanhang i sockenkyrkan. Om det sedan fått en dylik användning, så har i varje fall minnet därav gått förlorat. Som vittnesbörd från barocktidens slottsmöblering har dess värde däremot stigit, sedan dylikt husgeråd blivit så mycket sällsyntare, och därtill de numera kända båda sänggavelstyckena, som så påfallande följa ett gemensamt mönster, ge anledning till stilistiska detaljämförelser.

Ty om mönstret är ett och detsamma, så är skiljaktigheten lika uppenbar i dess återgivande, i den ornamentala uppfattningen och i det inlärdas handlaget med stilens ornamentförråd. Huvudintrycket är i ena fallet fylligt, mjukt och flytande, i det andra lättare, starkare genombrutet och framför allt snitsigare i skärningen av taggig akantus och av formerna överhuvud. Steningsängen kommer ur en skulptörshand med mer raffinerad skicklighet i just denna stilarts älsklingsformer, dess nervöst känsliga effekter av spänst och klang av guld och silver i träsnideribehandlingen. Hammarbysängens skulptör arbetar i en lugnare takt, hans konststycke gnistrar ej och sprakar på samma sätt utan lever på sin svällande och fylliga värdighet. I det förra fallet spritta de båda småtingarna av beskäftighet att utföra sitt uppdrag att hålla upp ättesymbolen och att ropa ut dess lov. Det andra småbarnsparet har med en viss flegma bibehållit gesterna av en gemensam uppgift, vare sig den nu funnits eller ej. Den numera tomma medaljongen kan i båda fallen, av andra exempel att döma, gissas ha innehållit ett monogram i genombrutet arbete. Steningsängens Gyllenstierna utesluter väl åtminstone där ett vapen i medaljongen, medan Hammarbybarnen kunna tänkas ha hållit i en krona över endera motivet.

Det karolinska Väsby, godsanläggningen med rödfärgade trähus, byggd omkr. 1700. Detalj ur samtida målning i Leufsta bruksherrgård.

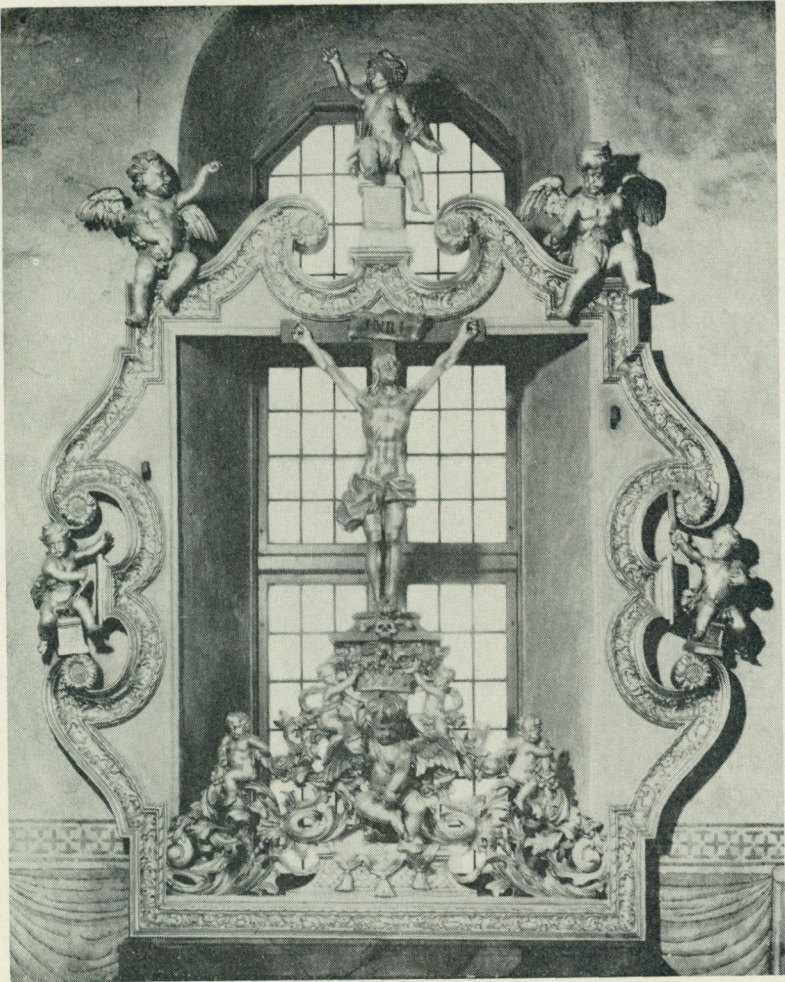
Har nu Hammarbyöverstycket kommit som gåva från familjen De Geer, är det frestande att gissa vidare och placera in guld-sängen i det karolinska Väsby, en anläggning med rödfärgade trähus från åren kring 1700, som finnes så betagande detaljrikt återgiven på en målning i Leufsta bruksherrgård. Femtio år senare utbyttes den bebyggelsen mot den nuvarande och barockens period inomhus var avslutad på Väsby, kanske just det naturligaste till-

fället att flytta ett utrangerat konststycke till kyrkans historiska miljö. Men hos en familj med så stora domäner kan en barockmöbel av hög klass ha stått och blivit omodern i vilket som helst av många välinredda hus.

I ännu en upplandskyrka har inventeringsverket Sveriges kyrkor mött element från en barocksäng, nämligen i Lohärads kyrka nära Norrtälje, och här ha flera delar av sängens sniderier kommit till användning som altarpupsats; varjämte gåvoförhållandena äro bättre kända (Sv. K., häfte 88, av Ingeborg Wilcke-Lindqvist 1961, fig. 538—541 och sid. 598).

Altaret står framför ett högt fönster, mot vilket altarpuppställningen bildar silhuett med ett rikt skulpterat triangulärt gavelstycke nedtill och det därpå ställda krucifixet. En rektangulär inramning häromkring bildas av tre svängda ramstycken med skulpterade lister och besatta med putti. Ramen följer fönstrets sidor men skär upptill tvärs över detsamma, så att även ramens krön står i silhuett. De skänkta partiernas ursprung från en himmelsäng av samma magnifika slag som de ovan omtalade är tydligt framhållet och rekonstruerat i ovan citerade arbete. Sänggaveln är nära besläktad med de nyss behandlade och att ramstyckena bildat kransen till sänghimmeln blir klart genom jämförelse med en annan säng från greve Carl Gyllenstiernas Steninge, även den numera i Nordiska museet (Nordiska museets möbler, I, 1931, bild 245—250). I Lohärads kyrka har sänghimmeln främre gavelstycke, som nu bildar altarramens översida, bibehållit sitt upprättstående läge med en putto sittande på vardera hörnet och en tredje gestikulerande på ett firsidigt postament i mitten. När sidostyckena av sängkransen rests upp utmed fönsternischens sidor skulle postamenten med sina putti kommit att ligga rakt ut åt sidorna, varför de lossats och satts uppåtriktade, stödda på den undre voluten.

Vid sammanfogningen i det nya läget kan sängkransens bredd ha bibehållits oförkortad i själva ramlistens överkant, medan hopgirningen i hörnen medfört att triangulära listbitar måst bortsågas, varvid ramens innermått minskats med listens dubbla bredd. Det raka liststycke som nu bildar ramens nedre sida närmast över altarbordet, bör ha varit sängkransens gavel mot väggen, hur nu

Altaruppsats i Lohärads kyrka i Roslagen, sammansatt av delar av en karolinsk barocksäng som inramning till krucifixet. Sänggaveln och sänghimmeln ramverk av förgylld träskulptur med försilvrade figurer.

sammanfogningen i hörnen gjorts så att den ornerade sidan ej blivit vänd mot väggen. Sängkransen skulle under dessa förutsättningar ha mätt 201×160 cm, vilket stämmer noga med den

nyssnämnda sängkransen från Steninge, som är 202×158 cm. Ornamentiken på Lohäradssängen är förgylld, figurerna försilvrade. De släta ytorna ha tidigare varit målade i mörkgrönt, vilket kan antyda färgen på den rika textiltrustningen, av vilken nu intet annat spår återstår.

Det ornerade gavelstycket till själva sängen har vid inpassningen inom den i kyrkan omgjorda ramen blivit förkortat, vilket syns på dess avskurna sidovoluter. Måttet inom ramen är nu 135 cm och sänggaveln bör ha haft samma bredd som takhimmeln hade, nämligen 160 cm, vilket är ramens alltså bibehållna yttermått nedtill. Även på höjden har sänggaveln stympats, då blomorna i korgen jämnats av för krucifixets fotplatta. Höjden är nu 81 cm.

Skulpturverket är i detta gavelkrön uppbyggt i ett betydligt rikare formflöde än de ovan omtalade. Akantusslingorna bilda hela den luftiga stommen utan stödet av det hophållande tyngre bandverket och det samlande ovala mittfältet i de andra gavelkrönen. Bemanningen med små barnfigurer är fördubblad: två hålla den stora blomsterkorgen och två rida på akantusgrenarna med rosquirlanden över axeln. Mest påfallande är emellertid centralfiguren, en putto i dubbel skala mot de andra, sittande närmast ovanför postamentet med dess lambrequintäcke och framför det symmetriska akantusmönstret, vars toppar mötas bakom hans rygg. Gossen sitter med utbredda vingar, med nedåtriktad blick, höjd högerarm och med vänsterhanden framför sig i knähöjd, Gesten måste varit betingad av föremål i de numera tomma händerna, som båda äro slutna men genomborrade med ett tämligen litet rakt hål. Ställningen motsäger ej gissningen på en lyftad pil och en smäcker båge och i så fall har denna amorin från sin centrala plats haft hela sin uppmärksamhet riktad ned mot bädden framför honom. Och om figuren kan synas som en lös tillsats i kompositionen så skulle han, om han toges bort, lämna ett tomrum som förefaller än svårare att söka fylla ut.

Kyrkans inventarieförteckning 1749 meddelar att "ramarna" till altarpuppställningen skänkts av friherre Vilhelm Ludvig Taube (af Odenkat, 1690—1750) "då warande ägare af Christineholms säterie", medan krucifixet inköpts för kyrkans medel. Kyrkan

Den skulpterade sänggaveln i Lohärads kyrkas altarpopsats. Den stora amorinen har troligen hållit pil och båge. Krucifixet är ställt på blomsterkorgens avjämnade innehåll.

hade lidit svåra skador och småningom reparerats alltifrån 1600-talets senare årtionden. Altarets prydnade får räknas höra till reparationsperiodens avslutning. Friherre Taube var ägare till Kristineholms gård inom socknen åren 1732—1740 (Klingspor-Schlegel, Upplands herrgårdar, Harg, spalt 14), under vilken period han tjänstgjorde vid Upplands regemente, sist som dess chef. Gåvan till kyrkan bör alltså ha skett senast i samband med hans avflyttning till Blekinge, där han blev landshövding 1741. Om den rikt skulpterade barocksängen varit hemmahörande i Kristineholm eller möjligen följt med från någon av de gårdar som baron Taube ägt tidigare, kan ej slutas av nu tillgängliga uppgifter. Med något större sannolikhet borde man kunna anta att sängen vid gåvotillfället tjänat ut som modern herremansmöbel, och detta tycks närmast böra tala för slutet av den givna perioden.

Sett från möbellistorisk synpunkt få tidpunkterna för de pro-

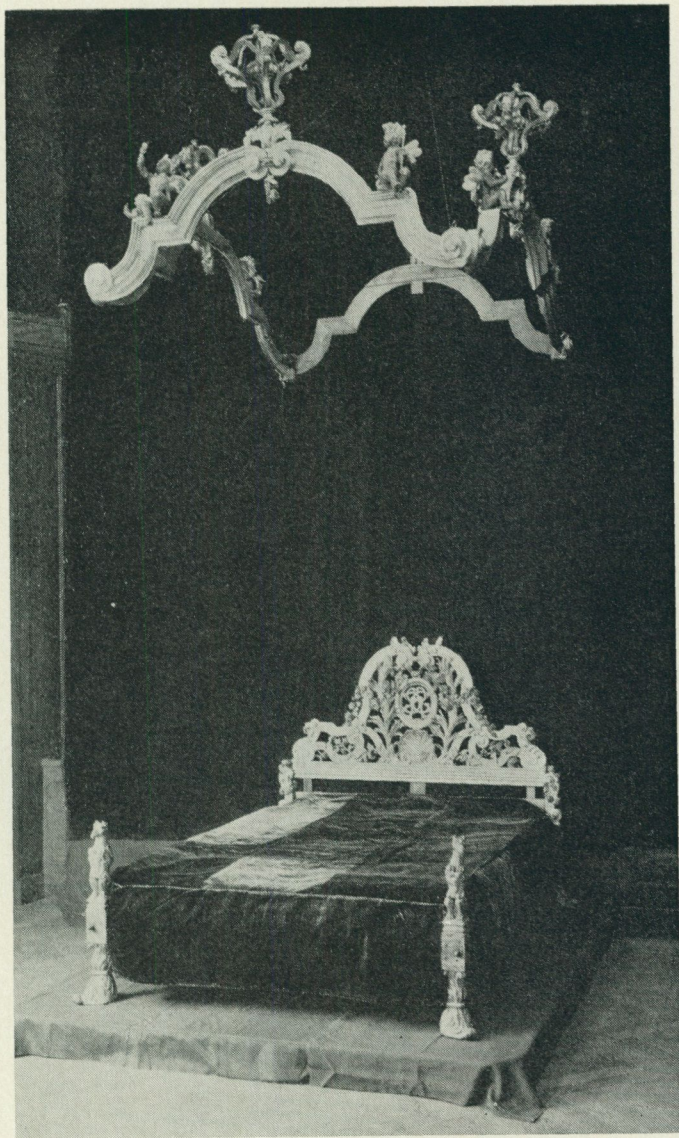
fana pjäsernas övergång till kyrkorna sitt intresse närmast som tecken på när de i hemmen avlösts av en annan och helt avvikande modeform. För Hammarby kyrka förefaller Stora Väsbys nybyggnad vid 1700-talets mitt vara det naturliga gåvotillfället. Där kom i så fall ett stycke profan guldbarock in under samma tak som en samtida predikstol av enahanda stilart och samma ålder. Till Lohärads kyrka som barocksängens skulpturverk tydligen minst ett årtionde tidigare, och närmare tidsbestämningar stå synbarligen ej att få för närvarande.

Dessa båda exempel ha emellertid sammanförts för att betona hur värdefulla belägg på herremässigt bohag som kunna rymmas inom ramen för kyrkornas inventarieförråd. Och exemplets värde förhöjs av att det direkt bibehållna profanbeståndet inom denna exklusiva grupp är så ytterligt begränsat att varje tillskott gör bilden märkbart rikare.

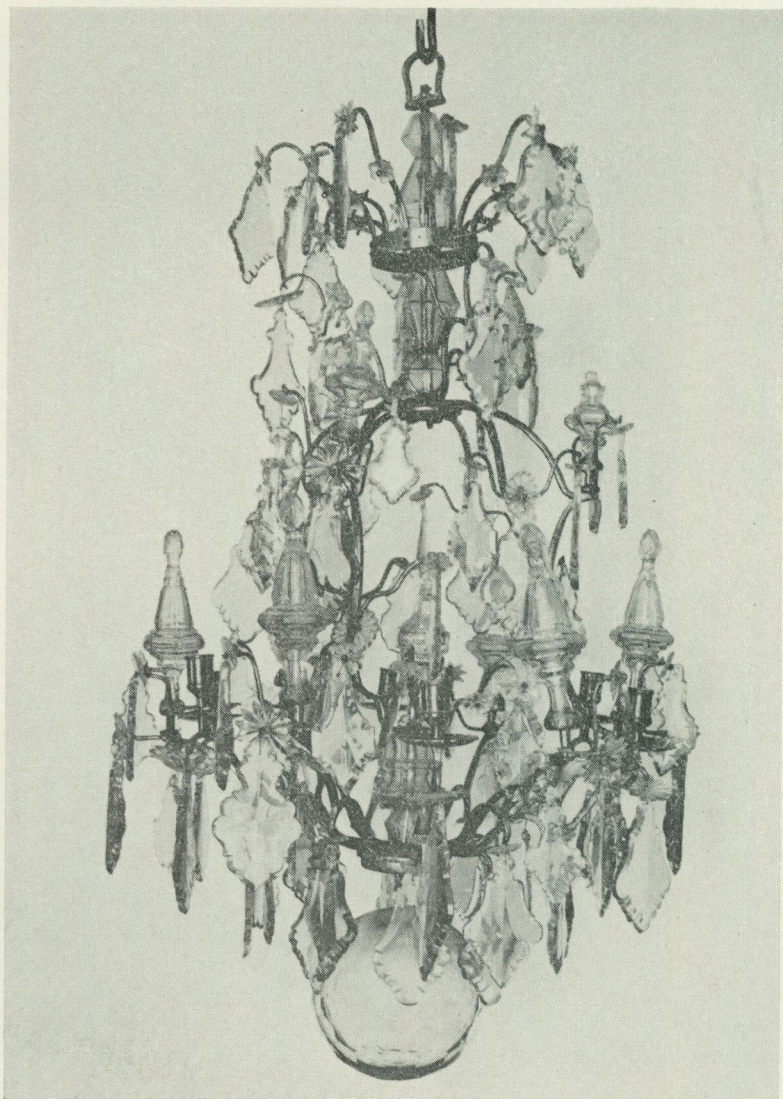
Men ser man saken i dess vidd är det uppenbart att kyrkorna bevara gammalt bohag från hemmen i en mycket stor utsträckning och framför allt av åldriga typer, som utom deras murar blivit rena sällsyntheter. Studierna av historiskt silversmide och tenngjuteri ha framvisat särskilt ymniga skatter inom dessa grupper. De kyrkliga textiliernas historia vittnar på motsvarande sätt om de märkligaste profanting från alla tidsåldrar, ändrade och omstuvade för sina nya uppgifter. Det är ej heller någon svårighet att mångdubbla exemplen från möblernas område. T. o. m. en säng — i klar guldbarock med en gavel av hittills osett mönster — skymtar i beskrivningen av Lids kyrka (Sörmländska kyrkor nr 107, 1948 och 1955). Det är både sådant som måst omdanas och föremål som i oförändrat skick göra sin tjänst i kyrkan.

En mångtalig föremålsgrupp av den senare arten är ljuskronorna, som i så stor utsträckning bära donatorinskrifter men icke antyda om de tidigare haft profan användning. I detta herrgårds-sammanhang kan den karolinska barockkronan från Östra Ryds kyrka (Fataburen 1920, sid. 160) framhållas för sitt slottsmässigt festsmyckade spegelmakarearbete, som så påtagligt karakteriserar den som en gåva från Rydboholms slott.

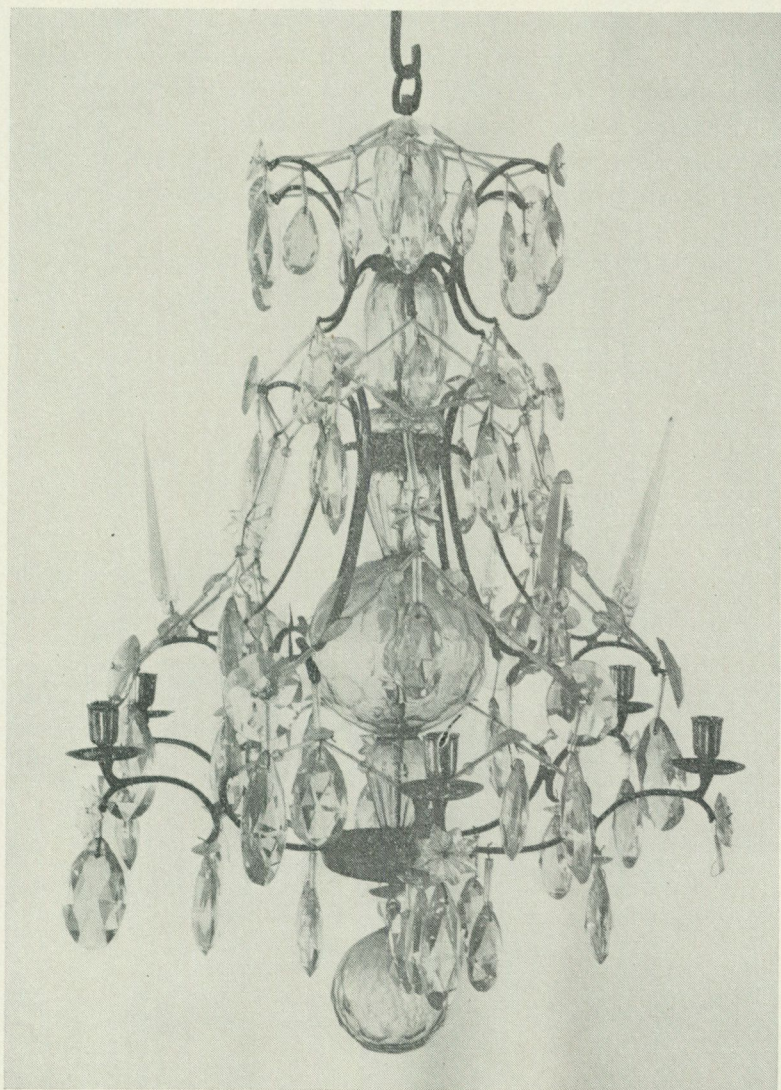
I Sköldinge kyrka i mellersta Södermanland hänga tre ljuskronor, som tillhört ett så allmänt bekant och flitigt omskrivet

Himmelssäng i Tessinsk guldbarock, från greve Carl Gyllenstiernas Steninge. Nordiska museet.

Ljuskrona, den ena av ett par, av svensk 1700-talstyp, från Carl Gustaf Tessins Åkerö, inköpt till Sködinge kyrka, Södermanland 1837.

Ljuskröna av svensk 1700-talstyp från Carl Gustaf Tessins Åkerö, inköpt tillsammans med två andra till Sköldinge kyrka 1837.

herrgårdshem som det Tessinska Åkerö. Vid en auktion där år 1837 köptes för kyrkans räkning "3 Christalls-kronor" för tillsammans ca 54 riksdaler banko, och därjämte "till ljuskronornas 6. hembärare 6 Rl." Vägen är två och en halv mil. Kronorna äro av typer som varit högsta modet under huvudparten av 1700-talet i Sverige både i kungliga slott och i "vackra rum" hos enskilda personer. Och ett sådant hus var förvisso Carl Gustaf Tessins Åkerö i så utpräglad grad att varje bohagspjäs därifrån har ett speciellt kulturhistoriskt värde utöver det att — som i detta fall — exemplifiera kyrkornas roll som vårdare av arvet efter tidigare perioders svenska hemkultur.

Résumé

Le style baroque utilisés dans le mobilier d'église

Dans les années autour de 1700, l'architecte du roi, Nicodème Tessin le jeune, fit prévaloir dans la décoration et l'ameublement un style noble, baroque inspiré de la France et de l'Italie, où l'ornementation consistait de préférence en sculptures de bois doré.

On fit pour les églises des chaires et d'autres pièces de mobilier chargées de guirlandes et de feuillages dorés, pour les palais de pompeux meubles de parade décorés de feuilles d'acanthé en bois sculpté et doré. Les ciels de lit l'emportaient sur tout le reste pour leur riche décoration.

Quand le changement de la mode imposa des meubles de luxe d'un tout autre style, les sculptures baroques servirent parfois à orner les églises rurales des grands domaines. On en voit ici des exemplaires: des fragments de lits richement ornés ont été utilisés dans des églises, voire même dans la décoration des autels.

Ce sont évidemment des cas extrêmes, mais qui rentrent dans la catégorie des nombreux objets destinés à un usage profane qui ont passé après coup aux églises où ils ont été conservés tandis que les objets semblables détériorés par l'usage quotidien sont maintenant recherchés comme de grandes raretés.